

Çeviriler:

XVI. YÜZYILDA MACARİSTAN'DA OSMANLI BARUT ÜRETİMİ: BUDİN BARUTHÂNESİ*

Yazan: GÁBOR ÁGOSTON

Çeviren: ZAFER GÖLEN*

Son zamanlara kadar Macaristan'daki Osmanlı kale sistemi bilimsel çevrelerden yalnız ılımlı bir ilgi çekmiştir. Araştırmacılar en önemli kalelerin savaş malzemesi ve yiyecek depolarıyla beraber silah ve cephane üretim merkezleri olduğu gerçeğini neredeyse tamamen göz ardı ettiler. Konuya bu açıdan yaklaşmak askeri tarihi zenginleştirebilir ve Macaristan'daki Osmanlı kalelerinin oluşturulması ve korunması ile ilgili bilgilerimize önemli detaylar ekleyebilir.

Askeri silahların yaygınlaşması ve kullanılması -Michael Roberts ve Geoffrey Parkey tarafından bilimsel çevrelere tanıtılan sözde "askeri devrimin" en önemli elemanlarından biridir -16 ve 17. yüzyıllarda Avrupa toplumunda, ekonomisinde, mali ve idari yönetiminde önemli değişikliklere neden oldu. Bu değişim Osmanlı İmparatorluğu'nun cevaplaması gereken bir meydan okumaya dönüştü. Osmanlılar topçuluktaki gelişmeleri, silah ve cephanelerin sürekli üretim ve yenilenmelerini takip etmek zorundalardı. Bu iş ancak eyaletlerdeki ana askeri üslerin yardımıyla gerçekleştirilebilirdi. Budin'deki baruthâne bunlardan biriydi. Özel konumu nedeniyle bu baruthânenin görevleri imparatorluğun diğer bölgelerindekilerden farklı oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey taraflarında yer alan ve en güçlü düşmanla sınırı paylaştığı Budin, o bölgedeki ekonomik ve askeri yönetimin merkeziydi. Osmanlı kale sisteminin bu en uzak ve en yeni siperinin görevi bu vilayetteki askeri mücadelerinin yapısına göre belirlendi. Muhteşem Süleyman'ın (1520-1566) seferlerinden sonra, Sultan tarafından bizzat yönetilen bir sonraki ordu, 1593-1606 Osmanlı-Habsburg savaşı sırasında Macaristan'a geldi. Sonuçta, Osmanlı hakimiyetinin Macaristan'da korunması ve yayılması bu uzak bölge-

* Gábor Ágoston, "Ottoman Gunpowder Production in Hungary in the Sixteenth Century: The *Baruthane* of Buda", Editörler Géza Dávid and Pál Fodor, *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, Budapest 1994, s.149-159.

* Yrd. Doç. Dr. SDÜ. Burdur Eğitim Fakültesi Tarih Öğretim Üyesi.

deki yerel birliklerin görevi oldu. Diğer kalelerle birlikte Budin, kendi görevlerini ancak bu amaç için yeterli cephane ve silahları olursa gerçekleştirebilirdi. İmparatorluğun ana baruthâneleri, örneğin İstanbul, Gelibolu, Selânik, İzmir, Belgrat, Bor (Karaman'da), Van, Erciş, Kahire, Bağdat ve Halep; Macar savaş sınırından uzak olduğundan ve barutun taşıma maliyeti oldukça yüksek olduğu için, Budin'in temel amacı Macaristan'daki Osmanlı kalelerine gerekli barut ve cephane sağlamaktır¹.

HAMMADELER:GÜHERÇİLE ve KÜKÜRT

Barut için gerekli hammaddelerden ikisi olan güherçile ve kömür Macaristan'da bolca mevcuttu. Avrupa'nın kuzey ve orta kısmında güherçile eksikliği olmasına rağmen İspanya ve Galıçya ile birlikte Macaristan, Avrupa'nın en bol güherçile kaynaklarının bulunduğu bölgelere dahildi. Macaristan'da, son yüzyıldaki Şili güherçilesinin veya sodyum nitratın (NaNO_3) ithaline kadar, barutun temel bileşimi genellikle ülkenin doğu bölgesinden elde edilen potasyum nitratı (KNO_3). Ana güherçile yatakları Szabolcs vilayetinde ve Debrecen ve Nagykörös yakınlarında bulunmaktaydı. 1597'deki resmî bir sayıma göre, Szabolcs bölgesindeki Kálló fabrikaları için güherçile üreten köyler şunlardı: Apagy, Bogdány, Demecser, Gégény, Ibrony, Kemece, Keresztút, Kék, Tura, Meder, Nyíregyháza, Napkor, Oros, Rázon, Pátroha, Solnok, Homoró, Tas ve Ibrány². 1548'de Debrecen'deki güherçile üretimi Benedek ve Lukács isimli iki üretici tarafından yapılmaktaydı³. Silahların gelişmesi sonucu güherçilenin işlenmesi XVI. yüzyıl ortalarına kadar yerel endüstrinin önemli bir kolu oldu.

Güherçile üretimi pahalı bir iş olmadığından⁴, kalelerin savunması için gerekli ham maddeleri sağlamak amacıyla bütün büyük Macar ve Osmanlı kalelerinde güherçile üretilmiştir. XVI. yüzyılın 60'lı yıllarının başından beri güherçile, 1541'de kurulan ve Osmanlı'nın Macaristan'daki ilk eyaleti olan

¹ Gábor Ágoston, "Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Turcica*, 25 (1993), s.75-96.

² Magyar Országos Levéltár [Ulusal Macar Arşivi, bundan sonra MOL], Magyar Kamara Archivuma E 206. Rationes Salinares, Fasc.37.

³ Béla Iványi, "A tüzérség története Magyarországon a kezdetektől 1911-ig [Başlangıcından 1711'e kadar Macaristan'da Topçuluğun Tarihi]", *Hadtörténelmi Közlemények*, 29(1928), s.166.

⁴ 10 Şubat 1522 tarihli resmî kayıtlara göre: "Salnitri non magni sumptibus parari potest"; bakınız, B. Iványi, *gösterilen eser*, s.167.

Budin'de⁵, Budin⁶ ve Göle'nin⁷ etrafında, Çanad ve Çanad Sancağı'nın köylerinde⁸ ve Temeşvar'da⁹, üretiliyordu.

Sonuç olarak Macaristan'daki Osmanlılar barut için gerekli güherçilenin büyük bir kısmını yerel kaynaklardan elde edebiliyorlardı. Sancakbeyleri ve beylerbeyleri kendi bölgelerinde yeni bir güherçile kaynağı bulunduğu veya kendi bölgelerindeki sancaklar veya vilayetlerde Macar Kralları zamanında güherçile üretilmiş olduğunu öğrendiklerinde İstanbul'u bildirmek zorundaydılar¹⁰. İstanbul güherçile kaynağı bulunan bu köyleri hazinenin denetimi altına sokmaya çalıştı. Karşılık olarak bazı vergilerden, özellikle "avarız-ı divaniye" denen ek vergilerden muaf tutuldular. Şayet bu bölgeler tumar sahiplerinin köyleriye, onlar Sultan'ın haslarına dahil edilerek tumar sahiplerinin zararları tazmin edilirdi¹¹. Bu tumar sahiplerinin zararlarının Sultan'ın daha az kârlı terekeleriyle karşılandığı Budin Beylerbeyi ve Defterdârına gönderilen emirlerden anlaşılıyor. Bu durum İstanbul'un Macaristan politikasına uymaktaydı. Merkezî hükümet en kârlı kasaba ve köyleri elde etmeyi arzulamaktaydı, buna karşın sınır bölgelerindeki vergilerin toplanması kesin olmadığından, bu yerlerin gelirlerini tumar ve zeamet sahiplerine dağıtmaya çalışmaktaydı.

Güherçile barutun en önemli bileşeni olduğundan hem Osmanlılar hem de Macarlar tarafından satışı ve ihracı yasaklanmıştı. Güherçile Osmanlılar tarafından *memnu' eşya* ve Macarlar tarafından *merces prohibiate* diye adlandırılan yasaklı mallar listesine alınmıştı. 1568 sonbaharında İstanbul, Belgrat Kazası'nda güherçilenin tüccarlara satıldığı bilgisini aldı. 19 Eylül'de Belgrat Sancakbeyi ve kadısına güherçilenin tüccarlara veya mîrîden başka hiç kimseye satılmaması emredildi. Eğer emrin açıklanmasından sonra birinde güherçile bulunursa, bu mala el koyulacak ve mîrî için zabt edilecek o kişi devlet hazinesinin yararı için cezalandırılacaktı¹². Bu önlemler özellikle

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi[bundan sonra BOA], *Mühimme Defteri* [bundan sonra MD], III, h[hüküm]:1343.

⁶ BOA, MD, VIII, h:1420.

⁷ BOA, MD, XIV, h:1107.

⁸ BOA, MD, VII, s.418; MD, IX, h:7.

⁹ BOA, MD, IX, h:8; MD, XII, h:340, 412.

¹⁰ BOA, MD, V, h:1205, 1286.

¹¹ BOA, MD, VII, h:1420.

¹² BOA, MD, VII, h:2104, 27 Eylül'de benzer bir emir Semendire sancak beyine gönderilmiştir: MD, VII, h:2161.

savaş zamanı şiddetlenmekteydi. Macar Ulusal Meclisi'nin en sert tedbirlerinden birini, 1593-1606 Osmanlı-Habsburg savaşı esnasında almış olması tesadüf olamazdı. 1596 yılındaki Ulusal Meclis güherçilenin ülkeden çıkarılmasını yasaklamıştır. Bu kanuna uymamanın çok şiddetli sonuçları vardı. 5.* maddenin 4. paragrafı bu kanunu şu şekilde tanımlar: "*Tricesimatores ve sınıır bekçileri dikkatli olmalıdırlar. Güherçilenin düşmana dağıtımı engellenmelidir ve gizlice bunu yaparken yakalananlar bedelini başlarıyla ödemelidirler*"¹³.

Bununla beraber güherçileyi düşmana satarak büyük kâr elde etmek isteyen üreticiler ve tüccarlar daima vardı. 16 Ağustos 1570'de Temeşvar Beylerbeyi ve defterdârına gönderilen bir ferman, Gyula ve Çanad havalisindeki Macar tüccarların Osmanlılar'a yıllık en az 400-500 kantar güherçile satmaya istekli olduklarını gösterir. Onlar güherçilenin okkasını 12,5 akçeye satacaklardı¹⁴. Bölgenin tüccarları 48 okkalık kantar kullandıkları için 1 kantar güherçile Gyula ve Çanad'daki pazarlarda 600 akçeden satın alınacaktı. Bu fiyat Budin Hazinesi'nin (hizane-i amire-i vilayet-i Budun) 1558/59'da güherçileye verdiği fiyattan çok fazlaydı. Hazine 44 okkalık 1 İstanbul kantarı güherçileye yalnızca 200 akçe ödedi¹⁵. Macar otoriteleri de güherçileyi piyasa fiyatının altında aldılar. Örneğin 1596'da Camera Scepusiensis 60 kilogram rafine olmayan güherçileye sadece 4-5 forint (yaklaşık olarak 280-350 akçe) ödedi¹⁶. Şubat 1574 tarihli sonraki bir emirden, Çanad Sancağı'nın güherçile uzmanı olan Derviş zaimin 3 yıl 5 ay süresince, 48 okkalık kantar temel alın-

* Ağoston başka bir makalesinde aynı emrin 50. madde olduğunu belirtmiştir. Bakınız, Gabor Ağoston, "Gunpowder For the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Turcica*, Tome XXV(1993), s.84.

¹³ "*Advigilent etiam tricesimatores, ac alii passuum excubitores; ne sal nitrum ad hostes educere permittant: et si qui clam evehentes reperti fuerint capite plectantur.*" Bakınız, *Corpus Juris Hungarici. 1526-1608. évi törvényezikkek* [1526-1608 yılları kanunları]. Editör Sándor Kolosvári-Kelemen Óvári, Budapest, 1899, s.802-803.

¹⁴ BOA, MD, XIV, h:483. 3.072 gramlık Tebrizî dirhemi veri olarak seçtim. Bu çalışmamdaki bütün hesaplarda 1 okka=400 Tebrizî dirhem=1.2288 kg olarak kabul ettim. Kantara gelince 44 okka=54 kilogram, esasta 1 okka=1.2288 kg olan İstanbul kantarını kullandım. Bakınız, Halil İnalıcık, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, 15(1983), s.318-320; Edmund M. Herzig, "A Note on the Ottoman Lidre and Dirhem Around 1500", *Turcica*, 20(1988), s. 247-249; G. Ağoston, *gösterilen eser*, s.82-83.

¹⁵ Lajos Fekete-Gyula Káldy-Nagy, *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda(Ofen) 1550-1580*, Türkischer Text, Budapest 1962, s.461, 468, 472, 484, 575.

¹⁶ MOL, Magyar Kamara Archivuma E 206, Rationes salinares, fasc. 37.

diğında, 147.4 tona eşit olan 2.730 kantar güherçile almayı başardığını öğreniyoruz¹⁷.

Elimizdeki kaynaklarda barutun ikinci bileşen olan kükürtten çok az bahsedilir. 1570'e kadar Macaristan'a kükürt Polonya ve Habsburg topraklarından ithal edildi. Osmanlı hakimiyeti altında Macaristan'ın merkezinde de yeterli kükürt yoktu. 1565 sonunda Muhteşem Süleyman'ın son seferinin hazırlıkları sırasında Budin'de üretilen barut için kükürt Belgrat'tan ithal edildi. 1565 tarihinde Semendire Sancakbeyi'ne gönderilen bir hükümde, Budin'de üretilecek barut için Belgrat'tan 40 sandık kükürtün Mohaç kapudanı ile budin baruthanesine gönderilmesi emredildi¹⁸. Diğer veriler ihtiyaç olduğunda Belgrat'ın Budin'e yardım etmesinin tek örneği olmadığını göstermektedir¹⁹. Görünen şudur ki, Osmanlı barutunda kükürdün oranı genellikle yüzde 12,5-17,5 arasında olduğundan, kükürt eksikliği barut üretimine engel olmamıştır²⁰. Bu yüzden gerekli miktarda kükürdün imparatorluğun uzak yerlerinden de getirilebildiği görülmektedir.

BUDİN BARUTHÂNESİ

Kaynaklarda Budin Baruthânesi'nin kurulmasıyla ilgili bilgiler oldukça çelişkilidir. Evliya Çelebi'ye göre, baruthânenin kurucusu 1565-66'da Budin beylerbeyi olan Arslan Paşa'ydı²¹. Diğer taraftan İbrahim Peçevi bu şerefi 1566/78'de Budin beylerbeyi olan Sokollu Mustafa Paşa'ya vermiştir²². Ama bizim arşiv kaynaklarımıza göre bu baruthâne kurulmadan önce de Budin'de barut üretilmişti. 13 Kasım 1558 ve 1 Kasım 1559 yılları arasında savaş malzemelerinin depolanma gereksinimleri için beş kez güherçile satın alındığı Budin'in hazine defterlerinden öğrenilmektedir. Genellikle 7-8 kantar (378-432 kg)lık malı kantarı 200 akçeden almışlardır²³. 1560'ların başında Budin Beylerbeyi'ne gönderilen emirler hesap defterlerindeki ayrıntıları doğrulamaktadır. Budin'deki barut üretiminin bir başka kanıtı da 1565 yılındaki kükürt nakli ile ilgili olarak beylerbeyine gönderilmiş olan yukarıda bahsedilen

¹⁷ BOA, MD, XXV, h:690, MD, XXV, h:751, 789 ile karşılaştırınız.

¹⁸ BOA, MD, V, h:667, Budin beylerbeyine gönderilmiş benzer bir emirle karşılaştırınız MD, V, h:666.

¹⁹ BOA, MD, VII, s.194.

²⁰ G. Ágoston, *gösterilen eser*, s.88-89.

²¹ *Evliya Cselebi török világotazó magyarországi utazásai 1660-1664*, [Evliya Çelebi'nin Macaristan Gezileri 1660-1664], Çeviren Imre Karácson, Giriş Pál Fodor, Budapest, 1985², s.290.

²² *Tarih-i Peçevi*, c.II, İstanbul, 1283/1866, s.27-28.

²³ L. Fekete-Gy. Káldy-Nagy, *gösterilen eser*, s.461,468, 472, 484, 575.

emirdi. Başka bir emirden de biliyoruz ki Mohaç kapudanı Budin'deki barut üretiminin müdürüydü. Mohaç kapudanının Budin'e barut üretmek için gönderildiği Mohaç, Seksar ve Sekçuy Sancakbeyleri'ne bildirildi. Sancak beylerinin kapudana gerekli yardımı vermeleri emredildi²⁴. Bu iş için onun seçilmesinin nedeni muhtemelen Budin'de barut üretiminin o zamanlarda ilkel düzeyde olması ve şehirde barut üretimi konusunda uzman kişinin bulunmamasıydı.

O zamanlarda barut hem Macar hem de Osmanlı kalelerinde bulunan daha küçük baruthânelerde üretilmiş olabilir. Bu barut değirmenleri, 1552'de Eğri ve 1553'te Zigetvar'daki Macar kalelerinde olduğu gibi, hayvan veya insan gücüyle işlenmekteydi²⁵.

Budin Baruthânesi'nin tanımı Evliya Çelebi tarafından yapılmıştır. Ona göre, Arslan Paşa'nın Macar zanaatçıları bu imalâthâneyi inşa etmiştir. Onlar 12 çarka bağlı olan, birinci sınıf demirden ve meşe ağacından birkaç tane rüzgâr davulu yaptılar. Her çarkın önüne demir ve bronz pervanelerle bronz havanlar koydular. İmalâthânenin çarkları sıcak su (termal kaynak suyu) gücüyle döndürülmekteydi. Su çarkların dönmesini sağlıyor, böylece rüzgâr davullarını hareket ettiriliyordu. Aynı zamanda havanlarda ham maddeler eziliyordu²⁶.

Baruthâne şehrin kuzeyinde, şehir duvarlarının yanında ve beктаşi tarikatı dervişlerinden Gül Baba Tekkesi'nin yanındaki kaynağın yakınındaydı. Yapı kare şeklindeydi ve köşelerdeki dört kule tarafından destekleniyordu. 1686'da şehrin kuşatılmasından sonra bile imalâthâne varlığını korudu. Bu bölgedeki sıcak su kaynakları burada 6 silindirli un değirmenleri inşa eden Murad Paşa döneminde de kullanıldı. Ama onun ölümünden sonra devlet değirmenlerin yerine baruthâneler inşa etti. Bunun sonucunda vakıf önemli miktarda bir gelirden mahrum kaldı. Bu yüzden İstanbul, Budin Beylerbeyi'ne bir emir gönderdi ve durumun incelenmesini ve vakfın zararının hazineden karşılanıp karşılanmadığının öğrenilmesini istedi²⁷. Turgut Işıksal bu emir üzerinde çalıştıktan sonra 1567'de Budin'de toplam 20 havanlı 10 tane barut imalâthânesi olduğunu yazdı. Havanların büyüklüklerine gelince, Işık-

²⁴ BOA, MD, V, h:685.

²⁵ 1552'de Eğri'de 2 imalâthâne vardı. Zigetvar'da izleyen yılda "*molendina equis trahatila*" ve diğer "*molendinum manuale pro terendis pulveribus pixidum*" vardı.

²⁶ Evliya Çelebi, *gösterilen eser*, s.290.

²⁷ BOA, MD, VII, h:259.

sal'ın referanslarına göre 50-55 okka yaklaşık olarak 55-61 kg ham madde işleyebilecek büyüklükteydi²⁸. Havanların ve tokmakların fazla büyük olması 1567'de patlamaya neden oldu. Yukarıda bahsedilen ferman patlamanın ve sonuçlarının ayrıntılı anlatımını içerir. Hamza isimli bir kadı üretimi yönetmek ve kontrol etmek için Budin'e gönderildi. Ama değirmenler çalışmaya başladıktan iki saat sonra, baruthânenin 8 havan ile çalışan bir kısmı ateş aldı. Panik ve korku nedeniyle işçiler kaçtılar. İşçiler baruthâneye günlük yevmiyelerinin artması ve maaşlarını üç ayda bir değil, ayda bir almaları şartıyla dönmeyi kabul ettiler. 19 işçi baruthâneye döndü. 3 yeniçeri de günlük 4-5 akçe yevmiye ile baruthânedede çalışmakla görevlendirildi. Böylece baruthâne tekrar çalışmaya başladı. Hamza'nın verdiği bilgiye göre patlamanın nedeni havanların çok büyük olmasıydı. Hammaddeleri ezen tokmaklar havanların dibine kadar değiyordu ve büyük basınç altında havanlar patladı. Böyle nahoş durumları engellemek amacıyla havan ebatları küçültüldü²⁹.

XVI. yüzyıl sonuna kadar kaynaklarda başka bir barut patlamasından bahsedilmemesine rağmen, bir patlama göz ardı edilemez. Evliya Çelebi'ye göre, üretim için yılın en tehlikeli mevsimi yazdı. Sonuç olarak baruthaneler/imalathaneler genellikle Temmuz'da kapatılırdı³⁰. Bununla beraber tek neden sadece sıcak yaz günleri değildi. Yağmurlu havalar da üretimi engellerdi. 1571'de Budin Beylerbeyi'nin İstanbul tarafından emredilen 3.000 kantar barutu Semendire'ye gönderememesinin özürü buydu. Aslında patlamalar baruthânenin yenilenmesini gerekli kılmıştır. 1626-1630 arasında Budin baruthanesinde Murtaza Paşa komutası altında önemli yenilikler yapılmıştır. Bu dönemde 5 yeni havan yapılmış ve baruthânenin su yolları da tamir edilmişti³¹.

²⁸ Turgut Işıksal, "Gunpowder in Ottoman Documents of the Last Half of the 16th Century", *International Journal of Turkish Studies*, 2(1981-82), s.85.

²⁹ BOA, MD, VII, h:433, karşılaştırınız, T. Işıksal, *gösterilen eser*, s.84-85.

³⁰ Evliya Çelebi, *gösterilen eser*, s.290.

³¹ 1626 ila 1630 arası döneme ait bir belgedeki bilgi Macaristan'daki Osmanlı kalelerinde yapılan tamir çalışmalarını tasvir eder ve baruthânenin yenilenmesine işaret eder. Karşılaştırınız İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E.895. Belgenin bir fotokopisi Budapeşte, Eötvös Loránd Üniversitesi Türk Araştırmaları bölümünde bulunabilir. Metnin Budin'i ilgilendiren bir bölümü Lajos Fekete tarafından çalışılmıştır. Lajos Fekete, *Budapest a törökörban[Osmanlı Yönetiminde Budin]*, Budapest, 1994, s.89,105, 217. Fekete belgeyi Musa Paşa'ya atfetmiştir ve onun beylerbeylik dönemiyle tarihlendirmiştir. (birincisi 1631-1634, ikincisi 1636-1637, üçüncüsü 1640-1644) Kale tamirlerini içeren pasajlar Pál Fodor tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir. Pál Fodor, "Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16-17 Jahrhundert", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, S.35, 1981, s.55-88. Belgenin

Budin Beylerbeyi İstanbul'u baruthânenin durumu hakkında bilgilendirmek zorundaydı. 1567'de Budin Valisi daha fazla barut üretmek için emir aldı. Önceki bir mektupta o, İstanbul'u fabrikada çalışan zanaatkârlar hakkında (havan başına iki kişi) bilgilendirmişti. Bu zanaatkârlar İstanbul tarafından onaylandı ve onlara beratları gönderildi³². İki hafta sonra Budin'e gönderilen bir emirden, 41 havan ve onları çalıştıran 82 işçi olduğunu öğrenmekteyiz. Bu işçiler günde 10 akçe almaktaydılar³³. Bir yıl sonra 17 Şubat 1569'da orada sadece 51 kişi çalışıyordu. Çalışanların tümü günde 450 akçe alıyorlardı, bu da kişi başına yaklaşık 9 akçeydi³⁴. Baruthânedeki diğer zanaatkârlara daha iyi para veriliyordu. Örneğin 1574'te şef marangoz Radul Usta günde 12 akçe almaktaydı. Temeşvar ve Estergon'daki baruthânelerin inşasındaki hizmetlerinden dolayı Radul Usta'nın ödüllendirilmesi ve terfi ettirilerek zeamet sahibi yapılması istenildi. Ama İstanbul terfisini onaylamadığı için, o maaşına 3 akçe zam aldı³⁵. Yeniçerilerin, topçuların veya azapların günlük yaklaşık olarak 5-7 akçe, sipahilerin yaklaşık 8 akçe³⁶ aldığı düşünülürse, baruthâne işçilerine tehlikeli işleri için yapılan ödeme çok iyiydi.

XVI. yüzyıl kaynaklarında görüldüğü üzere, Budin'de barut üretimi gelişmekteydi. Üretim yaklaşık 1.000-3.000 kantar (54-162 ton) arasındaydı. Budin Baruthânesi'nin temel görevi bölgedeki kalelerin savunması için gerekli cephanenin sağlanmasıydı. Bununla birlikte Budin'deki üretim fazlalığı, ihtiyaç olan depolara barut taşınmasına olanak sağladı. 1570 Şubat'ında Budin Beylerbeyi İstanbul'a 1.000 kantar barutu Belgrat'a gönderdiğini bildirdi. 2.000 kantar daha gönderebileceğini de belirtti. İstanbul cevap olarak 2.000 yerine 3.000 kantar barut göndermesini emretti³⁷. Budin'in bu miktar barutu gönderip göndermediği bilinmemektedir. Ama bir yıl sonra İstanbul,

Macarca bir çevirisi de onun tarafından yayımlanmıştır. "Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a 17. század középén, harmadik kötet [1600'lerin ortasında Türk Kale Sisteminin Şartlarına Ait Bazı Bilgiler], *Magyar és török végvárak 1663-1684*, Yayınlayan Sándor Bodó-Jolán Szabó, Eger, 1985, s.165-172. Bununla birlikte *al-Vasfu'l-kamil fi ahvali veziri'l-adil* denen Murtaza Paşa'nın biyografisinin ilgili bölümleri ile önemli benzerlikler görülmesi belgeden şüphe edilmesine neden olmuştur. Karşılaştırınız Salih Trako, "Biografía bosanskog vezira Murteza-pa_e od Muhameda Nergisija", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, S.10-11, 1960-61, s.183-187.

³² BOA, MD, VII, h:473. Bu emir 9 Şubat 1568'de kelimesi kelimesine tekrarlanmıştır. BOA, MD, VII, h:832.

³³ BOA, MD, VII, h:908.

³⁴ BOA, DBŞM, nr:66, s.5.

³⁵ BOA, MD, XXV, h:786.

³⁶ Karşılaştırınız Antal Velics-Ern_Kammerer, *Magyarországi török kincstár. defterek, [Macaristan'ın Türk Hazine Defterleri]*, C.II, Budapest, 1890, s.383.

³⁷ BOA, MD, IX, h:16.

beylerbeyini daha fazla barut göndermesi için zorladı. İstanbul, beylerbeyinden istenilen 2.000 kantar barutun gönderilip gönderilmediğini ve Budin depolarındaki barut miktarını ve halen çalışmakta olan baruthânelerin sayısını öğrenmek istedi. Budin beylerbeyine üretimi iki katına çıkarması ve barutun en kısa zamanda ihtiyacı olan kalelere ve Belgrat'a gönderilmesi emredildi³⁸.

Haziran 1573'te İstanbul'dan bir memur 3.000 kantar barutun Budin'den İstanbul'a teslimini düzenlemek amacıyla Budin'e gönderildi³⁹. 9 Mart 1574'te Budin Beylerbeyi'ne gönderilen başka bir emirde, merkezî hükümet Osmanlı Donanması'nın ihtiyacı için mevzubahis barutun sevk edilmesini istedi. Sözü edilen 3.000 kantar barutu başkente getirmekle Mustafa Çavuş görevlendirildi. Budin Beylerbeyi'ne barutu muhkem zarflara koyup Semendire'ye göndermesi talimatı verildi⁴⁰. Semendire Sancakbeyi, genellikle Tuna filosunun kaptanı, barutu Budin'den İstanbul'a Belgrat, Semendire, Niğbolu, Rusçuk ve Varna üzerinden nakletmekle yükümlüydü. Barut Budin'den gemilere yüklenmeli sonra Tuna üzerindeki Rusçuk'a nakledilmeliydi⁴¹. Niğbolu ve Rusçuk Sancakbeyleri malı Rusçuk'ta arabalara koyup, Varna Limanı'na transfer etmekle görevliydi. Burada tekrar gemilere yüklenip İstanbul'a gönderilirdi. Budin, Semendire, Niğbolu ve Rusçuk'taki bazı kalelerin muhafızları barutun limanlarda yüklenmesi ve boşaltulmasını denetlemekle yükümlüydü⁴².

Bir ay sonra İstanbul mevzubahis barutun acilen gönderilmesini tekrar istedi. Budin Beylerbeyi'ne Belgrat'a lazım olan 3.000 kantar barutu göndermesi talimatı tekrar verildi. Beylerbeyi taşımayla görevli adamlarını barutun yanında patlamaya neden olabileceği için ateş kullanmamaları konusunda uyarmak zorundaydı⁴³. Bununla beraber barutun hepsi başkente gönderilmiyordu. Semendire Sancakbeyi'ne 1.000 kantar barutu Belgrat'ta tutması ve sadece kalan 2.000 kantar barutu gemilerle Rusçuk'a göndermesi

³⁸ BOA, MD, XII, h:234. Emrin bir kopyası Temeşvar beylerbeyine de gönderildi. O 500 kantar barut göndermek için emri aldı.

³⁹ BOA, MD, XXII, h:105. Karşılaştırınız T. Işıksal, *gösterilen eser*, s.90.

⁴⁰ BOA, MD, XXIV, h:2.

⁴¹ BOA, MD, XXIV, h:5.

⁴² BOA, MD, XXIV, h:3,4.

⁴³ BOA, MD, XXIV, h:208. 14 Zilhicce 981 (6 Nisan 1574) emirleri arasında bu emrin olmasına rağmen, 2 Zilkade 981(23 Şubat 1574)'te Sefer Çavuş'a verildiği kısa bir notta belirtilmiştir.

emredildi⁴⁴. Rusçuk'ta barut arabalara yüklenip Varna Limanı'na taşınacaktı⁴⁵. Burada barutu tekrar gemilere yüklemek ve başkente göndermek Varna kadısı ve emininin göreviydi⁴⁶. İstanbul'un acilen baruta ihtiyacı olduğundan, 6 Nisan'da Pervane Çavuş isimli bir memur Budin'den istenilen barut hakkında bilgi almak için Semendire Sancakbeyi'ne ve Belgrat Kadısı'na gönderildi. Budin'den gönderilecek 3.000 kantarın yanı sıra, İstanbul 2.000 kantar da Temeşvar'dan istedi. Sancakbeyi ve kadıya, İstanbul'a yükleme konusunda detaylı bilgi vermeleri emredildi. Budin ve Temeşvar'dan istenen barutun Belgrat'a ulaşmaması halinde işi takip etmek sancakbeyi ve kadının göreviydi⁴⁷.

BUDİN'DE BARUTUN DEPOLANMASI VE BARUT PATLAMASI

Barut kalelerde varillerde dururdu ama taşınma sırasında deri keselere (*kise-i meşin-i barut*) ve çuvalara konurdu. Taşıma sırasında Macarlar da aynı yöntemi kullanırlardı. Macarlar 1553'te Zigetvar Kalesi'nde barutu sahtiyan-dan yapılmış çuvalarda saklardı (*sacci ex cutibus zattyanicis pro pulveris bus servandis*)⁴⁸.

Bir yerde depolanan barut miktarı ne kadar fazla olursa, orada patlama olma riski de o derece artardı. Macarlar ve Osmanlılar barut ve cephanelere gerekli olan güvenli depolar için kendi kale sistemlerini son zamanlarda inşa ettiler. Türk ve Macar kaynakları cephane depolamanın her ikisinde de güvenli olmadığını ve barutun çoğu kez patlamaya hazır şekilde eski ahırlarda depolandığını belirtirler. 1557 ve 1558'de Savaş Konseyi (Hofkriegsrat) Macar kalelerindeki depolama yetersizlikleri konusunda soruşturma başlattı. Memurlar Trensén ve Eğri'de keresteden dikkatsizce yapılmış tehlikeli barut depoları buldu⁴⁹.

Fakat Osmanlı Devleti'ndeki depolar da yeterli değildi. 1568'de Budin beylerbeyi güvenli ve uygun cephanelikler yapması için emir aldı. O zamana kadar İstanbul, barutu Macaristan etrafındaki kalelerde depoluyordu. Örne-

⁴⁴ BOA, MD, XXIV, h:210.

⁴⁵ BOA, MD, XXIV, h:211.

⁴⁶ BOA, MD, XXIV, h:212.

⁴⁷ BOA, MD, XXIV, h:229.

⁴⁸ József Holub, *Istvánffy Miklós Históriaja hadtörténelmi szemponból [Askeri Tarih İçin Bir Kaynak Miklós Istvánffy'in "Tarihi"]*, Szekszárd, 1909, s.75.

⁴⁹ János Illésy, "Várvizsgálatok 1557-58 [1557-1558 Kale Yoklamaları]", *Had-történelmi Közlemények*, s.7, 1984, s.81, 217.

ğin Budin'de üretilen barut 200-300 kantarlık meblağlar halinde Estergon, Solnok ve Peşte'ye, 500-1.000 kantarlık meblağlar halinde Belgrat'a gönderildi⁵⁰. Budin'deki barut depoları hazineye yakın olduğu için Budin beylerbeyi daha güvenli depolar aradı. Tuna'nın yanında barut depolanması için uygun bir kule buldu. İstanbul'un bu kuleyi barut deposu olarak kabul etmesine rağmen, beylerbeyine barutu bir yerde depolamak yerine değişik Osmanlı kalelerine dağıtması emredildi⁵¹.

Barutun depolanmasındaki yetersizlikler sonucu, ne Macar ne de Osmanlı kalelerinde patlamalar nadir değildi. Prag'taki Venedik elçisinin gönderdiği raporuna göre, 21 Mart 1577'de Kanije'de düşen yıldırım cephaneleri patlattı. 31 Mayıs 1578'de Sigismondo Di Cavalli, Signoria'yı Bihke'de depoyu ve köyü zarara sokan bir yıldırım konusunda bilgilendirdi. Osmanlılar kaleyi ele geçirmeyi denedi ama Arşidük Charles tarafından gönderilen yaklaşık 1.000 uskok ve 750 süvari kaleyi kurtardı. Elçi iki hafta sonra Zagreb'teki yıldırım sonucu oluşan bir başka patlama hakkında rapor yazdı⁵². Aynı raporda en büyük felaketten: Budin'deki patlamadan da bahsetti. Olay 19 Mayıs 1578'de meydana geldi. Sigismund Sarayı'nın önündeki barut depolan kuleye yıldırım düştü. O kadar kuvvetliydi ki bazı ağır toplar Tuna'ya sürüklendi. István Szamosközy bu patlamayı şöyle anlatır:

*"O ay hava çok kuraktı. Bir gün gökyüzü karardı ve öğleden sonra koruncuk bir fırtına şehire ulaştı. Şimşek ve yıldırım vardı. Gece yarısı Sigismund'un sarayının önündeki barutla dolu olan kuleye yıldırım düştü.... Kule de saray da yıkıldı..... Patlama o kadar kuvvetliydi ki toplar ve silahlar Tuna'ya uçtu,... ve nehir üzerindeki köprü birkaç yerden hasar aldı. Kralın hazinesi, yeraltında saklı olmalarına rağmen zarar gördüler..... Sonraki sabah sis o kadar yoğundu ki insanlar birbirlerini göremediler. İnsanlar ümitsizlik içindeydi. Söylenene göre o gece 1.200 kişi öldü."*⁵³

⁵⁰ BOA, MD, VII, h:2029.

⁵¹ BOA, MD, XXIV, h:455.

⁵² Mór Kárpáthy-Kravjanszky, *Rudolf uralkodásának első tíz éve(1576-1586). A velencei Kir. Állami Levéltár császári udvarból való követjelentései alapján [Venedik'te Kraliyet Arşivlerinde Bulunan Venedik Büyükelçisinin İmparatorluk Sarayına Gönderdiği Raporlara göre Rudolf'un İlk On Yıllık Yönetimi]*, Budapest, 1933, s.226, 233-234.

⁵³ Endre Veress, "Musztafa pasa álma és a nagy l_porrobbanás [Büyük Barut Patlaması ve Mustafa Paşa'nın Rüyası]", *Történelmi Tár*, 1986, s.741.

Venedik elçisi 2.000 kurbandan bahseder⁵⁴. Eğri piskoposu 5.000⁵⁵, Lestár Gyulafi 6.000 insanın öldüğünü kaydeder⁵⁶. Bununla beraber son iki tahmin muhtemelen abartılıdır, çünkü 22 Temmuz 1686'daki büyük patlamada, daha büyük miktarda barut patlamasına rağmen ölü sayısı yaklaşık 1.500 idi⁵⁷.

Sokollu Mustafa Paşa kurtarabildiğini kurtarmaya uğraştı. İstanbul'u patlama konusunda bilgilendirdi ve Viyana'yı yıllık vergisini bir an önce vermeye zorladı. Duvarları tamir etmek için Viyana'dan kereste, demir ve tuğla istedi. Bu malların fiyatlarını yıllık vergiden düşeceğine söz verdi⁵⁸. Bir hafta sonra 14 Haziran'da Habsburg imparatoru İstanbul'a kereste vereceğini ama demir ve tuğla vermek istemediğini bildirdi. Gerekçesi bu maddelerin Macaristan'da da bol miktarda bulunmasıydı. 28 Temmuz'da Sigismondo Di Cavalli 1.500 işçi ve 200 zanaatkarın hasarı tamir ettiğini yazdı⁵⁹. Tamir masraflarını karşılamak için Budin Vilayeti'ndeki her ev 1 kuruş ödemek zorunda kaldı. Bu yolla 2.850.000 akçe toplandı⁶⁰.

Sokollu Mustafa Paşa şehri yeniden yapılandırmak için çok çalıştı ama sonuçta bu felaket onun ölümüne neden oldu. XVI. yüzyılın en güçlü vezirlerinden biri olan amcası Sokollu Mehmet Paşa'nın düşmanları, 1578'in son gününde onun Budin'deki 12 yıllık liderliğine son verdiler. Budin'den gelen raporlarda bu durum çok dramatik bir şekilde anlatıldı. Mustafa Paşa barut patlamasının sorumlusu olmakla suçlandı. Kendi ölüm cezasını okuduktan sonra ipek ipi parçaladı. Ama İstanbul'un sayıca fazla memurları tarafından alt edilen Paşa, kısa bir kavgadan sonra boğularak öldürüldü⁶¹.

⁵⁴ Mór Kárpáthy-Kravjanszky, *gösterilen eser*, s.234.

⁵⁵ Alexander Takáts, "Vezir Sokolli Mustafa Pascha. Der grosse Mustafa", *Ungarische Rundschau*, S.4, 1915, s.811.

⁵⁶ "Gyulafi Lestár följegyzései [Lestár Gyulafi'nin Notları]", *Magyar történelmi évkönyvek és Naplók a XVI-XVIII. századból.*, (MHH, Scriptores 33), c.II, Yayınlayan Sándor Szilágyi, Budapest, 1894, s.14.

⁵⁷ G. Ágoston, *gösterilen eser*, s.94.

⁵⁸ Mór Kárpáthy-Kravjanszky, *gösterilen eser*, s.234.

⁵⁹ *Yukarıdaki Eser*.

⁶⁰ B.O.A., *M.M.*, 1561, s.73.

⁶¹ A. Takáts, *gösterilen eser*.